

MENTALINIS DVILYPUMAS, KYLANTIS IŠ PRIEŠTAROS *LOKALUS–GLOBALUS*

Juozas Algimantas Krikštopaitis

Kultūros, filosofijos ir meno institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius, Lietuva

El. paštas krikstop@ktl.mii.lt

Įteikta 2007-01-02

Santrauka. Aptariamas mentalinio susidvejinimo reiškinys, kai asmuo, patekęs į kitos kultūros ir kitos istorinės patirties visuomenę, siekia joje įsipilietinti ir realizuoti savo galimybes. Tačiau susidvejinimo reiškinys atsiranda net ir tuomet, kai žmogus neiškeliauja kitur. Reikalas tas, kad kita kultūra, įsiveržusi į gimtąjį arealą, gali žmogų paversti išeiviu jo paties namuose. Išeivystės (egzilės) reiškinys aptariamas nagrinėjant žymių Lietuvos išeivių veiklos rezultatus. Daroma išvada, kad dabarties globaliai urbanizuotame pasaulyje mentalinio susidvejinimo išvengti neįmanoma. Autorius siūlo puoselėti kūrybinės raiškos unikalumo požymius, remiantis gimtosios kultūros vertybėmis. Toks kelias padėtų švelninti mentalinio susidvejinimo įtampą.

Reikšminiai žodžiai: lokalus, globalus, išeivystė, mentalinis dvilypumas, ištikimybė.

1. Įvadinės mintys

Sparčiai į Baltijos pakrantę įsiveržęs Vakarų pasaulis kardinaliai keičia čia įprastą gyvenimą. Mus visus, pasimetusius vertybių kryžkelėje, tai sukrečia. Mes jau nežinome, kaip elgtis, kuo džiaugtis ar stebėtis. Net nesuprantame, kuo tampame.

Toliau tie dalykai bus aptariami ir plėtojami pasitelkus kultūrinės antropologijos principus bei teiginius. Pradėsime nuo romantizuoto, šiek tiek pramanyto epizodo, įvedančio į temos aptarimą ir suteikiančio jam tinkamą intonaciją.

Uždaras Vilniaus senamiesčio kiemelis. Pro siaurą „bromą“ retkarčiais prasiskverbia triukšmingos gatvės ir miesto aikščių aidai. Gimiau ir augau tarp suskeldėjusių XVIII a. sienų ir trupančio tinko dulkių. Pro siaurą langą regiu kaimynų kasdienius rūpesčius, jaučiu viralo aromatą ir aitrų katinų tvaiką. Visi kiemo ir pastogių kampeliai man žinomi. Man čia jauku, nes ši gimtoji oazė mane saugo ir globoja. Tai mano lokalus pasaulis, mano Aš kilmės vieta. Deja, likti vien tik čia jau nebegaliu. Turiu eiti į mokyklą, bėgti į krautuvę, lankyti bažnyčią. Už senamiesčio „bromos“ skliautų atsiduriu man dar svetimame pasaulyje. Čia lekia mašinos, miesto aikštėse blykčioja nesuprantamais žodžiais reklama, iš karčiamų sklinda chaotiškas dundesys. Tai kitas, man dar nežinomas pasaulis.

Išsprukęs iš savo gimtojo kiemo atsiduriu miesto aikštėje. Čia jau man svetimas arealas. Jame aš tampa išeiviu iš savo kiemo. Tai pirmasis žingsnis, inicijuojantis išeivystės reiškinį.

*Netrukus patirsiu, kad skriejančių mašinų modeliai, reklamų užrašai ir gaudžianti muzika bet kuriame pasaulyje yra tokie pat. Galop paaiškėja, kad globaliai technologizuota civilizacija jau apraizgė vieną keistą Saulės sistemos planetą. Ir štai mane apima baimė, kai vieną dieną išgirstu, kad šios planetos intelektas jau kuria begėdiškus planus išsiveržti iš planetos traukos zonos ir užvaldyti kitus pasaulius. **Valdyti ir lobti** – štai pagrindinės mūsų civilizacijos vertybės, motyvuojančios mūsų veiklos tikslus.*

2. Išeivystė

Mentalinį asmenybės skilimą sukelia išeivystė (egzilė). Dvilypumas skleidžiasi ir ryškėja, adaptuojantis kitos istorinės patirties visuomenėje. Abejotina, ar nors vienas asmuo, palikęs gimtinę, išvengė šios kolizijos pasekmių: nepavyksta sąmonėje ištrinti pirminės patirties, užfiksuotos archetipų šešėliuose. Archetipų nuslopinti neįmanoma: jie išnyra spontaniškai ir netikėtai – nepriklausomai nuo mūsų valios.

Su išėivystės reiškiniu mes šiandien susiduriame net neiškeliavę svetur. Atsivėrus Vakarų pasauliui į mūsų arealą įsiveržė aktyvaus poveikio srautai, nešantys kitose kultūrose pagamintus materialius ir dvasinius produktus. Mes tampame „vidinės išėivystės“ reiškinių elementais – aborigenais, adaptuojamais globalios civilizacijos erdvėje. Mūsų tėvų žemėje kuriasi mums svetimas pasaulis. Sąmonė dvejinasi blaškydamasi tarp to, kas čia jau svetima, ir to, kas dar sava. Mes jau nebesuprantame, kas esame, nes tampame pasyviais išėiviais, taip niekur ir neiškeliavę. Išvykti jau nebereikia, nes kitas pasaulis įsiskverbė į mūsų miestus, į aikštes ir greitai, labai greitai sutryps mano gimtąjį kiemą.

Garsusis mūsų išėivis Jonas Mekas yra pasakęs, kad jis nepažįsta Amerikos. Jam ji neįdomi. Jam pakanka vienos *New York* 'o gatvės, kurioje jis gyvena, suka kino juostas, susitinka su bičiuliais, vis toje pačioje krautuvėlėje nusiperka ožkos sūrio, duonos, svogūną ir vyno. Čia Mekas bendrauja su žmonėmis. Jis yra su visu pasauliu, nes viskas telpa jo paties intelekto.

Ši autoriaus tapatybė – jo susitapatinimas su pasauliu – verčia kūrybos žmogų ypatingu būdu veikti: **kurti dvejinantis**. Nuo kuriančiojo asmens atsiskiria jo kūrinys. Atsidalijęs nuo autoriaus, kūrybos rezultatas, „išsprukęs“ iš gimtojo kiemo, pasklinda pasaulyje, tapdamas visuotiniu turtu. Taip gimsta, plėtojasi kūrinių erdvės. Matyt, katarsio stichijoje ir glūdi kuriančiosios asmenybės esmė, įgyjanti filosofinę jo specifinės kalbos išraišką.

Į aptariamą situaciją paradoksalumą galima žvelgti ir šiek tiek kitaip: *Aš* negaliu egzistuoti be *Kito*, be to, kas jau *ne-Aš*, atitolusio nuo manęs. Individas be kito – jam svetimo negali suvokti savęs, savos būties, savojo tapsmo, savo išskirtinumo. Be tapatybės, „viskas glūdi viename“ (*totus in uno*) susidvejinimo neegzistuojant pasaulio suvokimas. Pasaulis skleidžiasi manyje, kai suvokiu, kad šalia manęs yra dar kažis kitas. „Uždaro kiemo“ gyventojui pasaulis atsiveria, kai jis sužino apie miesto aikštę. Tuomet prieš jį skleidžiasi prieštaros *globalus–lokalus* kolizija ir iš to išplaukiančios problemos. Ne visiems pakanka aptikti kitą – šalia esantį ar atitolusį. Kad individas, suvokdamas save, galėtų taip pat skelbti ir savo buvimą, jis kuria kūrinių – jau kitą, tostantį ir svetimėjantį jam pačiam. Gyvenimas ir kūryba tampa autoriui reikšmingi, kai atstumo tarp *manęs* ir *kito* vingiuose bręsta prasmų takai.

Pamėginkime į šią dramatiškoje situacijoje užgimusią temą pažvelgti pro kelių gerai mums žinomų išėivystės atstovų matymo prizmę, kai dvejinasi jų mentalitetas, kai poliarinės sąvokos *svetimas–savas*, *Aš–Kitas* tampa

universaliai skambančių kategorijų *Visuotinis–Dalinis* apibendrinimu.

3. Ištikimybė

Kitoje kultūroje, kitą istorinę patirtį turinčioje visuomenėje atsidūrusio asmens sąmonėje kristalizuojasi vidinė kolizija tarp *Aš-buves* ir *Aš-jau kitas*. Algirdas Julius Greimas yra sakęs, kad „ta dviejų asmenų gero sugyvenimo vienoje sąžinėje problema nėra paprastas ir lengvas dalykas“ [1, p. 69].

Dviejų asmenų tame pačiame asmenyje problema mezgasi nuo pirmosios išėivystės dienos ir ji išisakni-ja išpilietinimo kitoje visuomenėje kelyje, veikdama žmogaus psichikos sandarą, jo socialinę ir kultūrinę patirtį. Adaptuotis prieglobstį suteikusioje šalyje sekasi įvairiai. Vieni sugeba savo kūrybinėje veikloje naudotis gimtosios kultūros lobynu. Kitiems, užbraukus praeitį, nepavyksta „išsivaduoti“: jie jau lieka lemtingai praeities „pažymėtais“. Ši ypatybė, žlugdanti jų tapatumą, pavirsta kankinančia našta. Didžioji išėivijos dalis užima tarpinę padėtį: jie, aktyviai ir profesionaliai įsilieję į naują visuomenę, savanoriškai lieka etninės išėivijos bendruomenės nariais, daugiau ar mažiau prisidėdami prie jos veiklos.

Palietę plačią ir gilių studijų reikalaujančią tematiką, apsistokime ties pirmąja grupe. Aptarkime gimtosios šalies kultūra gyvenančio žmogaus moralinio išipareigojimo bendruomenei temą ir iš to kylančią jo elgsenos motyvaciją. Atsparos tašku pasirinkime **ištikimybės** sąvoką. Šiame etikos imperatyve telpa ir įvairios patirties vingiai, ir jau minėta asmens dvilypumo kolizija.

Iškilusis mūsų išėivis A. J. Greimas sako: „Gyvenimo kelias, kai jį bandai peržvelgti, <...> atrodo kaip nuolatinis bandymas suderinti ištikimybę su nuolat kintančiais pasaulio vaizdais“ [2, p. 5]. Čia ištikimybės sąvoka įgyja mediatoriaus, įsiterpusio tarp „Mano praeitis“ ir **versus** „Mano dabartis“, reikšmę. Tai taip pat ir tas lieptelis, kuris sujungia priešingus egzilio dvilypumo krantus.

„Pasibasčius po pasaulį, svetimais žodžiais apvilktos mintys pagaliau grįžta namo“ [2, p. 5]. Toliau rutuliodamas šią mintį Algirdas J. Greimas klausia: „Ar kituose kraštuose ugdytos <...> mintys, <...> dar ką nors reiškia lietuviškai maistančiam lietuviui?“ Keldamas šį klausimą, semiotikos teoretikas užčiuopė esminę egzilio būties dominantę. Jis, „klausdamas: kas aš pats sau?“ [2, p. 5], leidosi į prasmės ieškojimo labirintus. Mums reikšminga tai, kad šiais žodžiais-klausimais žymusis mokslo vyras pradeda lietuviško savo darbų leidinio įžangą, apibendrinančią jo tyrimus. Tai lyg ištikimybės

sau ir savajam kraštui deklaracija. Tai taip pat ir semiotikos, kaip mąstymo būdo, atskiriančio reikšmingus dalykus nuo nereikšmingų, įprasminimas.

Georges Dumezil'io – šio mitologijos novatoriaus ir Algirdo J. Greimo susitikimas, paskatinęs pirmąjį įdėmiau žvelgti į lietuvių mitus, o antrąjį – mūsų mitus perskrosti reikšmės ieškotojo žvilgsniu, tapo dviejų kultūrų turtėjimo pradžios aktu. Perėmęs iš Clode Lévi-Strauss'o „kultūrinės antropologijos“ principus, A. J. Greimas leidžiasi į mitinių tekstų tyrimus, kuriuose bręsta nuolatos jam reikšmingas klausimas: kokių būdu gražinti skolą gimtinei? [3, p. 14; 4, p. 281].

Sovijaus ir Šventaragio mitų analizė, sujungus ją su archeologiniais materialiosios kultūros duomenimis, leidžia A. J. Greimui daryti prielaidas, kad viduramžių Lietuvos gyventojai buvo socialiai diferencijuota visuomenė, turinti politinės organizacijos požymių, kurie atitinka archainės indoeuropiečių socialinės santvarkos sampratą [3, p. 17].

Šis epizodas – tai tik vienas iš daugelio liudijimų, kaip A. J. Greimo intelektualinės veiklos rezultatai, tapę pasauline vertybe, sugrįžta į Lietuvą, praturtindami jos kultūrą. Knygoje *Tautos atminties beiėskant* A. J. Greimas paprastais ir akivaizdžiais pavyzdžiais iliustravo naujų metodų taikymą lietuviškų tekstų analizei, tuo žingsniu lyg ir stumtelėdamas mūsų humanitarus iš klasikiniu būdu ariamos dirvos į modernių tyrimų vagas.

Kalbėdamas apie lingvistiką ir jos reikšmę, A. J. Greimas akcentuoja, kad „jokios svetimos kalbos žmogus negali išmokti“ [4, p. 42]. Jis gali gyventi svetur, visą gyvenimą vartoti kitą kalbą, tačiau iki galo „išnešioja savo gimtosios kalbos stigmatas“. Taigi A. J. Greimui yra aišku, kad etninė žmogaus priklausomybė yra atsitiktinis jau nuo jo valios nepriklausomas dalykas, jo amžina žymė, visur ir visada pasireiškianti. Tai jau ne tiek ištikimybės, kiek neišvengiamos prigimties problema. Vienam tai yra kankinanti našta, o kitam – privalumas, tapęs autentiškos ir laisvos kūrybinės saviraiškos pagrindu. Šio pagrindo unikalumo reikšmės pripažinimas A. J. Greimui yra ir ištikimybės savasčiai aktas, ir esminis stimulus veržtis prie teksto giliųjų prasmų plotmės. Priklausomybė etninei kultūrai – tai „būtinybe virtęs atsitiktinumas. Visas reikalas: kaip išnaudoti būtinybę, paverčiant ją į laisvę?“ [5, p. 90].

Priklausomybę etninei kultūrai sėkmingai pritaikė Vakaruose žinomas sociologas Vytautas Kavolis, paversdamas ją mokslo duomenų ir jų gerai argumentuotų interpretacijų laisve. Tyrinėdamas civilizacijų raidos ypatybes, jis susiejo Lietuvos tautinio atgimimo sąjūdį

su pasaulinės istorijos patirtimi. V. Kavolio tekstuose Lietuvos istoriniai kultūros epizodai tapo faktologine prieštaros *lokalus–globalus* išraiška.

4. Universalijos

Globaliosios civilizacijos kasdienybė, fiziškai įkalinusi Joną Meką, suteikė jam stiprių impulsų kurti laisvą, dogmas laužantį savąjį intelektualinį pasaulį. Poetas ir kino meno žmogus visur ir visada ieško dar nesužalotų kampelių, kurie susitapatintų su gimtaisiais Semeniškiais, jam nuolatos bylojančiais apie dar Neprarastą Rojų.

Česlovas Milošas, kaip ir Jonas Mekas, ieškojo prarasto Rojaus. Ir atrado savo atminties gelmėse tai, kas jį nuolatos, tyliai siejo su gimtine. Tai praeities pėdsakas, kurio negali ištrinti civilizacijos audros ar siūlomi industriniai malonumai.

Tikros gamtos ir žmogaus prigimties idealas Jono Meko sieloje išaugo kaip ištikimybės kasdienybės stebuklui, panirusiam prisiminimuose ir etniniėje kultūroje. Apie tai byloja visa jo kūryba ir du pastarųjų metų dokumentai: knyga *Laiškai iš Niekur* ir kalba, pasakyta Vytauto Didžiojo universitete, kai jam buvo įteiktas Garbės menų daktaro diplomatas. Apie tai straipsnio autorius drįsta kalbėti, nes jis, kaip VDU Atkuriamojo Senato narys, buvo to iškilaus įvykio dalyvis.

Savo *Laiškuose* Jonas Mekas sako: „Mūsų kalba neišskiriamai susirišusi su mūsų visa giliausia genties atmintim, mūsų kraštovaizdžiu, oru, mūsų daukantišku būdu. Kalba yra stebuklas“ [5, p. 18–19]. Ir vis dėlto gimtoji kalba – ši stipriausia gija su savastimi – J. Mekui taip pat nelengva problema. Toliau neplėsdamas šios temos priminsiu išėivystės kelią pagal paties Meko žodžius, pasakytus VDU salėje.

Jam, karo nublokštam nuo tėvynės, teko susidurti su įvairiomis kalbomis kalbančiais žmonėmis. Ir kiekvienam iš jų atrodė, kad jo kalba geriausia. Mekui nieko kita neliko, kaip pasinerti į kino meno pasaulį, turintį universalią, visiems suprantamą vaizdų ir judesių kalbą. Bet ir „kilmininkams“ (Meko terminas) sunku susikalbėti, nes, pasirodo, čia taip pat tarpsta įvairios tarmės. J. Mekas nusprendžia sukurti kino juostas tik sau ir artimiems bičiuliams. Ir jam pradeda aiškėti, kad skirtinga žmonių istorinė, socialinė ir kultūrinė patirtis išugdo skirtingas tarmes, sintaksės bei gramatikos įvairovę. „Noras suvesti visas kalbas ir tarmes į vieną formą reiškia gyvenimo, kalbos nuskurdinimą, gyvenimo apvogimą <...>“. J. Mekas daro išvadą, kad tikrovėje „vienas plius vienas niekada nėra du“ [6]. Iš jo minčių

tesinio aiškėja, kad, pažinę dvi kalbas, dvi kultūras, mes įgyjame kažką daugiau nei dvi kalbos, nei dvi kultūros. Mes prisiliečiame prie tos archetipinės universalijos – Pasaulio Medžio, – nuo kurios kamieno atsišakoja amžinai žaliuojantis kalbų ir kultūrų vainikas. Prisilietę prie kamieno, mes tampame šio universumo dalimi, neatskiriamai susijusia su neapbrėpiama aibe kitų – mažų ar didelių, bet skirtingų.

Jonui Mekui akivaizdu, kad visi ir viskas turi susijungti universalioje visuotinybėje. Todėl būti „filmininku“ ir poetu, galinčiu suvesti visus su visais, jam tampa žmogiškuoju išpareigojimu. Apie tai jis mąsto dieną ir naktį. Mąstydamas apie *totus in uno*, jis ieško tų, visus jungiančių, tikrų ir nesužalotų gabalėlių, kurie dar slypi mummyse, kaip ir jo gimtieji Semeniškiai. Ištikimai žarsnydamas kasdienybės gabalėlius ir išgrynindamas subjurotą tikrovę, jis aptinka subyrėjusio Rojaus dalelytes ir dovanoja mums, neregintiems, tikrumos stebuklą.

Deja, ištikimybė kaip ir išpareigojimas idėjai turi kitą – jau pavojingą pusę, kuri išskyla, kai „nustojame tikėję į keitimąsi“ [5, p. 141], kai įsikibę laikomės nekintančių tikėjimų. Tuomet mes krintame į pykčio ir neapykantos duobę. Tai poeto ir filosofo, kryptuojančio egzilio greitkeliais, išpėjimas mums, atsidūrusiems vidinėje išeivystėje. Tačiau poetas ne tik išpėja, bet ir įžvelgia istorinius išbandymus patyrusias tiesas.

Jei atsiverstumėme jo knygą *Laiškai iš Niekur* (p. 138), aptiktumėm eilutes: „Miestai. Miestai ateina ir praeina. Bet ūkininkai, ūkiai, laukai visada pasilieka. Tu gali kariaut ir karaliaut, bet tau vis tiek reikia duonos...“. Taigi, jei žemdirbių neliks, visiems bus lemta pranykt. O štai ką apie tą universalią vertybę – „Duoną kasdieninę“ sakė M. Gimbutienė, remdamasi ne poetine patirtimi, bet įvairių mokslų faktais: „Priešų armijos atėjo ir išėjo, o žemdirbiai liko ir tęsė labai senus laikus siekiančias tradicijas“ [7, p. 11] gaminti žmogaus išlikimo esmių esmę.

5. Išvadų vietoje

Apibendrinus tai, kas išdėstyta, aiškėja: Algirdą Julijų Greimą semiotikos mokslas nuveda prie universalijų reikšmių, Marija Gimbutienė pasaulio universalijas atranda paslaptingoje neolito laikų kultūroje, o Jono Meko kino juostos ir poetinis žodis, išsiliejantys kūrybos versemėmis, jį vienija su visais, patyrusiais mentalinį susidvejinimą, bet likusiais ištikimais gimtojo krašto kultūrai ir žemdirbių esminei metaforai. Šiandien mes visi patiriame mentalinio susidvejinimo reiškinių.

Ir kiekvienas ieškome savojo atsako į šį lemtingą urbanizuoto pasaulio iššūkį, kurį dramatinuoja mišrios visuomenės socializacija.

Literatūra

1. GREIMAS, A. J. *Mitai ir ideologijos. Metmenų laisvieji svarstymai*. Vilnius, 1993.
2. GREIMAS, A. J. *Semiotika. Darbų rinktinė*. Vilnius, 1989.
3. GREIMAS, A. J. *Tautos atminties beieškant: apie dievus ir žmones*. Vilnius-Chicago, 1990.
4. GREIMAS, A. J. *Iš arti ir toli. Literatūra, kultūra, grožis*. Vilnius, 1991.
5. MEKAS, J. *Laiškai iš Niekur*. Vilnius, 1997.
6. J. Meko kalbos tekstas, kurį išspausdino *Kauno dienos* Nr. 298 priedas *Santaka*, 1997 12 20, Nr. 165.
7. GIMBUTIENĖ, M. *Senoji Europa*. Vilnius, 1996.

MENTAL DUALITY EMERGING FROM LOCAL-GLOBAL CONTRADICTION

J. A. Krikštopaitis

Abstract. The paper discusses the phenomenon of mental duality which emerges when a person, upon entering a community of a different cultural and historic experience, seeks to be admitted to citizenship thus realizing possibilities for his activity. However, this phenomenon of duality appears even when a person does not leave his native country. The matter is that a foreign culture surging into a person's native domain can turn him into an emigrant in his own home.

The phenomenon of emigration (exile) is discussed, while examining the resulting activities of distinguished members of the Lithuanian diaspora. A conclusion is made that in the present globalized and urbanized world it is impossible to avoid such a mental duality. The author suggests nurturing of the signs of uniqueness in creativity based on native cultural values. That would reduce stress due to mental duality.

Keywords: local, global, emigration (exile), mental duality, faithful.

JUOZAS ALGIMANTAS KRIKŠTOPAITIS

Dr Habil, Prof, head of research group, Research Institute of Culture, Philosophy and Arts, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius, Lithuania. E-mail: krikstop@ktl.mii.lt

Publications: author of 8 monographs and more than 500 articles. Membership: member of several scientific councils, editorial boards. Conferences: organizer or participant of many international and national conferences and symposia on the history of science and philosophy of science. Honourable awards: prizes and medals of Lithuanian and Latvian Academies of Sciences. Lecturing: lectures at universities and scientific centers in Chicago, Helsinki, Kaunas, Moscow, Riga Seattle, Sofia, Tallinn, Tartu, Vilnius, etc. Research interests: anthropology of scientific knowledge, philosophy of science, etc.